

GLOBALNE STOSUNKI SIŁ, 1992-2016

THE GLOBAL RELATIONSHIP OF FORCES, 1992-2016

Streszczenie: Artykuł dotyczy globalnych stosunków sił w latach 1992-2016. Został oparty na raportach potęgi metrycznych publikowanych od kilku lat w Polsce. Na wstępie autor wyjaśnia pojęcie i istotę międzynarodowego układu sił, odróżniając go od systemu międzynarodowego i polityczno-terytorialnego *status quo*. Następnie przedstawiana jest potęga metryczna analiza międzynarodowego układu sił po „zimnej wojnie”. Analizowane są stosunki sił pomiędzy państwami w zakresie potęgi ogólnej, wojskowej i geopolitycznej. Na przykładzie różnych wskaźników pomiarowych przedstawiane są stosunki sił we współczesnym świecie. Na ich podstawie sygnalizowane są zasadnicze tendencje w stosunkach międzynarodowych. Autor podkreśla przydatność metod empirycznych w badaniach międzynarodowego układu sił. Wskazuje na ich znaczenie w polityce i strategii bezpieczeństwa narodowego.

Słowa kluczowe: międzynarodowy układ sił, stosunki międzynarodowe, potęga, interesy, państwo, potęgomedia, bezpieczeństwo

Summary: The article concerns global relations of forces in the years 1992-2016. It was based on the power metrics reports published for several years in Poland. At the outset, the author explains the concept and essence of the international alignment of forces, distinguishing it from the international system and political *status quo*. Then, there is presented an empirical analysis of the international alignment of forces after the „cold war”. There are analyzed the relations of forces between states in the field of general, military and geopolitical power. The relations of forces in the contemporary world are presented on the example of various measurement indicators. On their basis, there are signaled the basic tendencies in international relations. The author emphasizes the usefulness of empirical methods in the study of the international alignment of forces. He points out their importance in national security policy and strategy.

Keywords: international alignment of forces, international relations, power, interests, state, power metrics, security

Cechą środowiska międzynarodowego, a więc także zewnętrznego środowiska bezpieczeństwa państw, jest określony układ sił. Termin ten jest używany od dawna – przypomnieć można choćby znamieną opinię znanego francuskiego badacza stosunków międzynarodowych Raymonda Arona, iż właśnie: „Najważniejszą cechą każdego systemu międzynarodowego jest układ sił” (Aron, 1995, s. 128). Jakkolwiek wpływ tego środowiska międzynarodowego na politykę i strategię państw jest powszechnie odczuwany, to jednak cechą tego odczuwania jest zawsze jakiś subiektywizm, relatywność i względność. Tym samym, jest to wpływ trudno mierzalny w kategoriach jakościowych i nauki

społeczne poszukują wciąż zobiektywizowanych miar ilościowych tego stanu rzeczy. Nie jest to zadanie łatwe zważywszy na wielość czynników mających wpływ na pozycje międzynarodowe państw, wyznaczone w głównej mierze różnymi stosunkami sił i interesów pomiędzy nimi. Podejmowane są więc w wielu krajach różne próby ilościowej charakterystyki międzynarodowego układu sił. Inspiracją dla powstania tego artykułu stał się cykl publikacji potęgo metrycznych, które ostatnimi laty ukazały się w Polsce, a zwłaszcza roczniki *Potęga państw* (Sułek, 2015; Białoskórski, Kobryński, Sułek, 2017; Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018; Powermetric Research Network). Mogą one zaspokoić duże zapotrzebowanie na empiryczne badania stosunków międzynarodowych.

Istota międzynarodowego układu sił

Stosunki międzynarodowe istniejące w środowisku międzynarodowym, mają zawsze miejsce w określonych jego strukturach, wyrażanych najczęściej pojęciem system, ale także takimi pojęciami, jak ład czy porządek międzynarodowy. W swym szerokim sensie instytucjonalnym obejmują nie tylko formy organizacyjne, lecz także normatywne w znaczeniu reguł prawa międzynarodowego oraz innych regulacji, także zwyczajowych (co obejmuje pojęcie reżimów¹). To właśnie te regulacje normatywne nadają systemowi określony kontekst aksjologiczny, wyrażany słowami „ład” czy „porządek” lub wręcz przeciwnie – „nieład” i „nieporządek” (Czaputowicz, 1998).

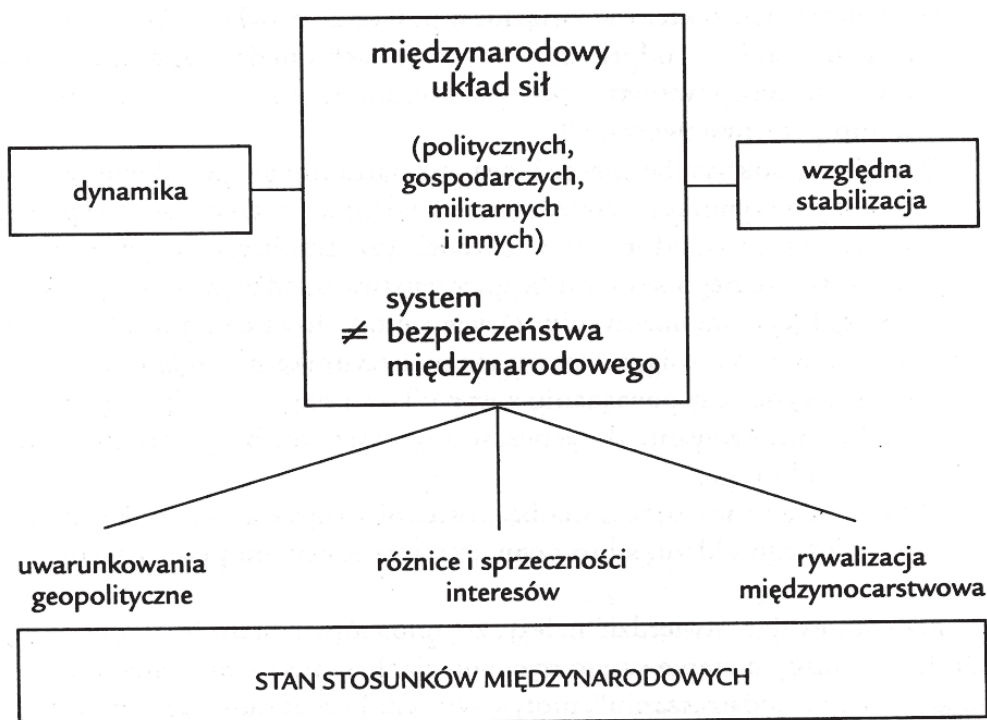
Przyjmując za Adamem Danielem Rotfeldem: „system międzynarodowy jest to określony dynamiczny układ stosunków międzypaństwowych, który chroni – w formie traktatów lub porozumień politycznych – zespół wartości i interesy uznane przez jego twórców oraz określa reguły postępowania w ich wzajemnych stosunkach i mechanizmy samoregulacji umożliwiające utrzymanie, rozwój i dostosowywanie systemu do zmieniających się uwarunkowań” (Rotfeld, 1990, s. 27). Można więc uznać że pojęcie system międzynarodowy związane jest z kategorią bezpieczeństwa². Okres funkcjonowania systemów międzynarodowych wiązany jest przeważnie z czasem utrzymywania przez nie zdolności regulacyjnych (Kukułka, 1978, s. 193) oraz z możliwością dostrzegania przez ich głównych uczestników korzyści wynikających z respektowania przyjętych norm (Rotfeld, 1990, s. 27).

Po wyjaśnieniu pojęcia system międzynarodowy, dalsze rozważania wymagają jeszcze sprecyzowania zasadniczego dla tego artykułu pojęcia „międzynarodowy układ sił”.

¹ Jako rodzaj instytucji, reżim międzynarodowy oznacza we współczesnej teorii stosunków międzynarodowych zespół powiązanych ze sobą norm, zasad, reguł i procedur o charakterze formalnym i poza formalnym, a nawet oczekiwań, regulujących całościowo daną dziedzinę (np. reżimy kontroli zbrojeń czy ochrony praw człowieka). Reżimy wyznaczają ramy do działań uczestników stosunków międzynarodowych i w danym obszarze problemowym składają się na dany porządek międzynarodowy (szerzej: Krasner, 1983, s. 1-21; por.: Baylis, Smith, 2001, s. 214).

² Nazwy określające systemy są często odnoszone do wielkich konferencji, mających wpływ na międzynarodowe polityczno-terytorialne *status quo* (np. system wersalski, system jałtańsko-poczdamski). W oczywisty sposób ilustruje to powiązanie systemów międzynarodowych z uwarunkowaniami konkretnych polityczno-terytorialnych *status quo* (szerzej: Stańczyk, 1999, 2004).

Jego podstawą są bezpośrednie odniesienia do stanu stosunków międzynarodowych oraz sprzężenie wzajemnie przeciwstawnych cech systemowych: dynamiki i względnej stabilizacji (rys. 1). Międzynarodowego układu sił nie możemy wprost sprowadzić jedynie do stanu stosunków międzynarodowych (jako oddziaływań pomiędzy państwami), jak również tylko do polityczno-terytorialnego *status quo* (jako instytucjonalnej podstawy, nadającej formę tym oddziaływaniom). Stanowi on, oparty na stosunkach sił i interesów, dynamiczny układ stosunków międzynarodowych, wyznaczony przez uwarunkowania geopolityczne, w którym szczególnego znaczenia nabierają rywalizacja, różnice i sprzeczności interesów (zwłaszcza między mocarstwowe). Oczywiście międzynarodowy układ sił nie wyklucza współpracy międzynarodowej, lecz nie jest ona obiektywnie dominująca w stosunkach międzynarodowych, mających z natury charakter konkurencyjny. W relacjach rywalizacji, różnic i sprzeczności interesów trudno uzyskać kompromis, gdy celem państw pozostaje osiągnięcie jak najkorzystniejszej dla siebie pozycji w międzynarodowym układzie sił politycznych, gospodarczych, militarnych i innych (por.: Sułek, 2018, s. 152-161).

Rys. 1. Istota międzynarodowego układu sił

Źródło: Stańczyk, 1999, s. 237; 2004, s. 148.

Zasługującą na uwagę specyfiką międzynarodowego układu sił jest trwałe zespole-
nie w nim cech przeciwstawnych: dynamiki i jednocześnie względnej stabilizacji. Cechą

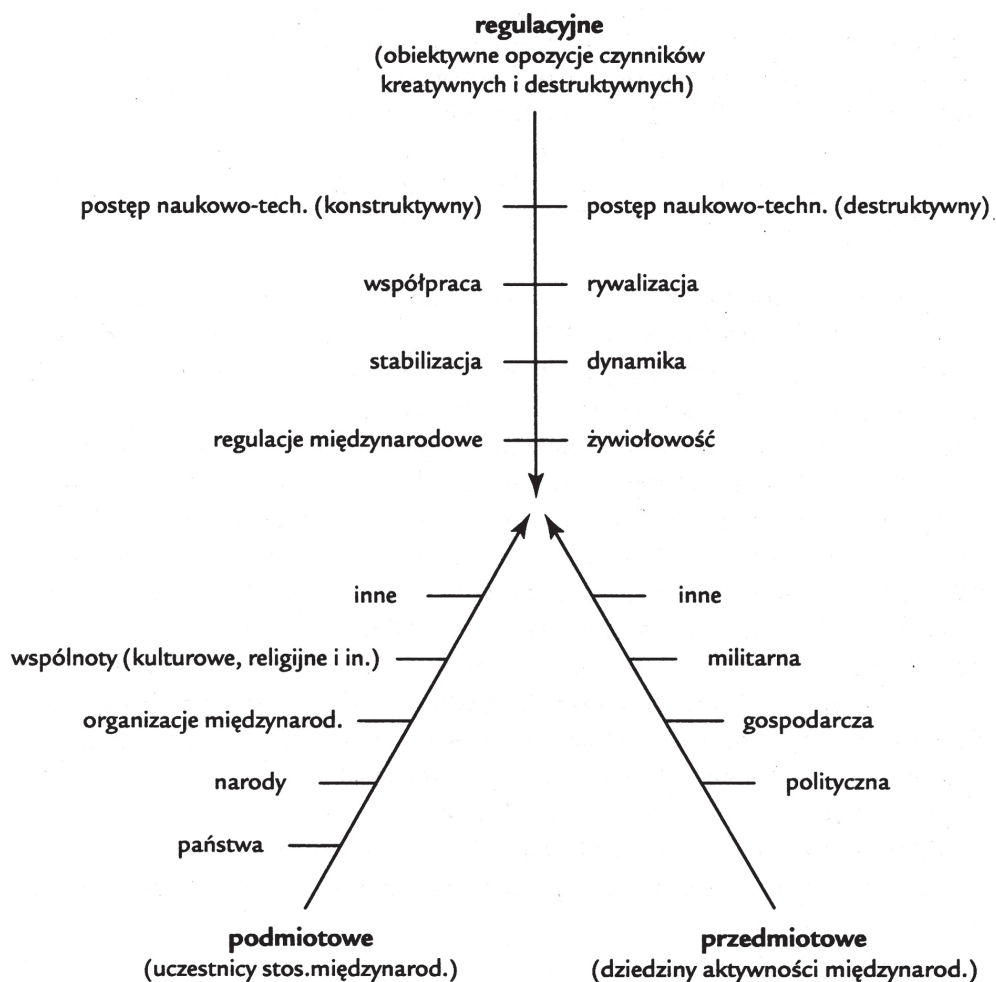
międzynarodowego układu sił jest bowiem zaistnienie określonego stanu w stosunkach międzynarodowych, a jednocześnie jego naturalną właściwością jest ciągła dynamika (mniejsza lub większa) w obrębie danego układu, która powoduje, że każdy rodzaj stabilizacji w tym układzie ma charakter względny, a nawet umowny. Przesądza to nie tyle o krótkotrwałości międzynarodowych układów sił, lecz o ich ciągłej dynamice i ewolucji. W przypadkach dużej dynamiki, poważniejsze ich przekształcenie powoduje w praktyce powstanie już nowego układu sił³. Jednocześnie faktem pozostaje, że nie jest możliwe istnienie międzynarodowego układu sił pozbawionego któregoś z tych dwóch przyrodzonych jego atrybutów: dynamiki i równocześnie względnej stabilizacji. Nie może być bowiem układu bez osiągnięcia pewnego stanu i zarazem nie jest możliwy międzynarodowy układ sił bez jego naturalnej dynamiki.

Zrozumienie istoty międzynarodowego układu sił znacznie ułatwia porównanie go do systemu bezpieczeństwa międzynarodowego, które wykazuje, iż: 1) międzynarodowy układ sił nie oznacza kompromisu, zakładając zmagania państw o osiągnięcie jak najlepszej dla ich aspiracji pozycji w stosunkach międzynarodowych; 2) w związku z tym odznacza się słabymi czynnikami stabilizującymi (nawet w stosunkowo mocno utrwalałym porozumieniami mocarstw „ładzie międzynarodowym” naturalnym zjawiskiem jest rywalizacja między państwami); 3) jest nie tyle krótkotrwały, co bardzo dynamiczny na skutek tworzących go wzajemnie sprzecznych ze sobą determinantów dynamiki i względnej stabilizacji; 4) jego w praktyce nieograniczone możliwości ewolucji sprawiają, że nieustannie zachodzą w nim zmiany ilościowe i jakościowe, jako swego rodzaju pulsowanie⁴ (czego nie należy mylić ze zmianą formy systemu międzynarodowego); 5) stanowi on kategorię względnie niezależną od kategorii bezpieczeństwa i pokoju.

W związku z tym międzynarodowy układ sił można określić jako ujęty w skali międzynarodowej układ sił politycznych, gospodarczych, militarnych i innych, odzwierciedlający stan stosunków międzynarodowych poprzez uwarunkowane geopolitycznie różnice i sprzeczności interesów państw oraz w szczególnym stopniu poprzez rywalizację między mocarstwową, którego wyjątkową specyfiką jest łączenie w sobie wzajemnie przeciwstawnych atrybutów dynamiki i względnej stabilizacji, co w praktyce przesądza o jego ciągłej dynamice. Jest to więc swoista wypadkowa oddziaływań uczestników stosunków międzynarodowych (głównie państw) na podstawie ich sił i interesów.

³ W tej opinii autor zachowuje odmienne zdanie od autorów raportu *Potęga państw*. W ich ujęciu układ sił, bazujący w największej mierze na potędze ogólnej, odzwierciedla się w długim procesie rozwoju historycznego i zmienia się wolno. W tym sensie dotyczy raczej pozycjonowania państw w oparciu o miary siły (potęgi) i odzwierciedla się w danym konstrukcie systemu międzynarodowego niż jest dynamiczną grą interesów, którą autor stara się uwzględnić w swoich rozważaniach. Proponowane przez autora rozumienie jest więc zbieżne z koncepcją pulsowania „stosunków międzynarodowych w ramach określonego ich systemu, jaką zaproponował Józef Kukułka (szerzej: Kukułka, 2000, s. 198-199; por.: Pietraś, 1990, s. 136-138).

⁴ Choć przeważają dodatnie następstwa procesu internacjonalizacji, to jednak „w cząstkowych procesach internacjonalizacji niektórych dziedzin życia ujawniają się pulsacje, zahamowania i zagrożenia. Jest bowiem prawdą, że społeczeństwa i państwa oddziałują na siebie nawzajem i na całe środowisko międzynarodowe nie tylko dodatnio, lecz także ujemnie czy wręcz negatywnie. [...] Co prawda, pulsacje nie naruszają ciągłości procesu internacjonalizacji, ale zmniejszają jego intensywność i dynamikę. Zaznacza się to w dziedzinach najbliższych ideologii i polityki (np. w wymianie informacji czy w dyskusjach o bezpieczeństwie międzynarodowym)” (Kukułka, 2000, s. 198-199).

Rys. 2. Główne składowe międzynarodowego układu sił

Źródło: Stańczyk, 2004, s. 151.

Określenie istoty międzynarodowego układu sił jest jeszcze niewystarczające dla dalszych rozważań na temat przesłanek, mechanizmów i skutków jego zmiany. Dlatego też należy sprecyzować główne jego składowe. Jako niezbędne jego elementy można wyróżnić składniki: podmiotowe, przedmiotowe i regulacyjne (rys. 2). *Składniki podmiotowe* obejmują różnorodne podmioty stosunków międzynarodowych: państwa, narody, organizacje międzynarodowe, wspólnoty międzynarodowe (kulturowe, religijne itd.) i in. *Składniki przedmiotowe* zawierają dziedziny aktywności międzynarodowej podmiotów stosunków międzynarodowych: polityczną, gospodarczą, militarną i inne. *Składniki regulacyjne* stanowią natomiast zespół czynników obiektywnych, choć nieraz trudno wy-

miernych, które, poprzez swe siły kreatywne i destruktywne, w naturalny sposób powodują ciągłe przewartościowania w stosunkach międzynarodowych. Zawierają one w sobie obiektywne opozycje czynników kreatywnych i czynników destruktywnych (takich jak: współpraca – rywalizacja; stabilizacja – dynamika; regulacje międzynarodowe – żywiołowość i in.), wśród których umiejscowiony jest również postęp naukowo-techniczny (mogący zresztą odgrywać także dwojaką rolę – zarówno kreatywną, jak i destruktywną).

Analiza potęgu metryczna międzynarodowego układu sił

Stosunki sił i interesów są nieodłącznym elementem stosunków międzynarodowych. Stosunki sił pomiędzy państwami tworzą układ sił, który jest najważniejszą cechą każdego systemu międzynarodowego. To bardzo ważne z punktu widzenia teorii realistycznych⁵. Formalnie równe wobec prawa państwa w naturalny sposób rywalizują ze sobą, a w tych działaniach oczywiście nie są sobie równe. Ich wzajemne oddziaływania wpływają na zmiany międzynarodowego układu sił, a ten z kolei wpływa zwrotnie na bieżące interesy i zachowanie się państw. Tak więc dookreślanie pozycji jednostek politycznych (głównie państw) jest pomocne dla rozpoznania zasadniczych tendencji w stosunkach międzynarodowych. Ma to największe znaczenie w odniesieniu do mocarstw: „Nierównomierny rozwój mocarstw powoduje powolne, ale ciągle przesunięcia «ośrodków siły» na mapie świata” (Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018, s. 18). Wiedza na temat stosunków sił na świecie stanowi dla państw podstawę prowadzenia ich efektywnej polityki (por.: Todd, 2003, s. 225).

Pośród prób szacowania rangi państw w międzynarodowym układzie sił posługujemy się różnymi pojęciami, jak właśnie pozycja międzynarodowa, ale także status, rola, potęga, siła. Brak jest precyzji i uzgodnienia najbardziej użytecznego terminu w tych analizach. Dlatego pojęcia potęgi i pozycji w międzynarodowym układzie sił traktowane bywają synonimicznie. Przyjmując za autorami raportów potęgu metrycznych *Potęga państw*: „«Siła» jest tu pojęciem zbiorczym, służącym do określenia miary wpływu, znaczenia, wagi danej jednostki politycznej w stosunkach międzynarodowych, w literaturze występującym zwykle jako potęga (*power* lub *might*). Jako synonimy w języku polskim stosuje się takie terminy, jak moc, potencjał ogólny, potencjał geopolityczny itp.” (Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018, s. 18). Badana przez autorów raportów potęga państw ma nieco inne ujęcie od znanych dotąd w nauce o stosunkach międzynarodowych (por.: May, 1972, s. 99; Aron, 1995, s. 69; Stoessinger, 1969, s. 27; *Encyclopedia of Violence, Peace and Conflict*, s. 176; Tellis, Bially, Layne, McPherson, Sollinger, 2000; Mearsheimer, 2004).

Pozycję państwa możemy określić jako jego miejsce w hierarchii międzynarodowej, wyznaczone przez jego potęgę oraz czynniki korygujące. „Te ostatnie mogą mieć charakter *wzmacniający* (np. długie tradycje polityczno-wojskowe, sojusze, posiadanie

⁵ Zdaniem Hansa Morgenthau „drogowskazem, który pomaga realizmowi politycznemu odnaleźć się w gąszczu polityki międzynarodowej, jest pojęcie interesu zdefiniowanego w kategoriach potęgi” (Morgenthau, 2010, s. 21).

przyjaciół, dobre rządzenie, spójność wewnętrzna, korzystne położenie geograficzne) lub *osłabiający* (np. nieudolne rządy, skonfliktowane społeczeństwo, posiadanie wrogów, niekorzystne położenie geograficzne). Do czynników wzmacniających można też zaliczyć udział w organizacjach międzynarodowych, liczbę ambasad i misji dyplomatycznych, czy zakres pomocy zewnętrznej (humanitarnej czy rozwojowej)” (Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018, s. 12).

Rywalizacja o potęgę jest grą o sumie zerowej. Przyrost potęgi jednego państwa zawsze odbywa się kosztem spadku potęgi innych państw i odwrotnie – spadek potęgi jednego państwa oznacza przyrost potęgi innych państw. Dzieje się tak dlatego, że rywalizuje się o udział w ogólnej potędze świata, równającej się zawsze 100%. Środowisko międzynarodowe jest ze swej istoty konkurencyjne, z uwagi choćby na ograniczoną zasobów, o które rywalizują państwa, dążąc do uzyskania lepszej pozycji, znaczenia, wpływu, prestiżu. Dążą więc do maksymalizacji swojej siły, którą wyrażać można pojęciami mocy i potęgi. Nawiązując do cybernetycznej teorii wybitnego polskiego uczonego Mariana Mazura można ją określać mianem mocy socjologicznej (Mazur, 1976), która realizuje się poprzez władzę⁶ wewnątrz systemu politycznego państwa oraz jego potęgę w stosunkach międzynarodowych⁷. Zwłaszcza z punktu widzenia teorii realistycznych: „Polityka międzynarodowa – jak każda polityka – jest walką o potęgę. Bez względu na to, jakie są jej ostateczne cele, celem bezpośrednim zawsze jest potęga” (Morgenthau, 2010, s. 47). Znajduje to odzwierciedlenie w dążeniach do przetrwania i rozwoju państw⁸. Tym samym, wiąże się ze stopniem zaspokajania ich potrzeb bezpieczeństwa. Zależne to pozostaje od cech indywidualnych państw oraz charakteru środowiska międzynarodowego.

Z dostępnych w polskim piśmiennictwie naukowym analiz potęgi metrycznych międzynarodowego układu sił za lata 1992-2016 wynika, że w zakresie potęgi ogólnej (bazującej na PKB, liczbie ludności i powierzchni terytorium⁹) ukształtował się w 2016 r. system dwubiegunowy – USA i Chiny, a różnica między ich pozycjami stała się niewielka. Co najmniej do 2002 r. był to system wyraźnie jednobiegunowy z dominującą pozycją USA, ponad dwukrotnie większą od Chin. Odnotowujemy w tym okresie spektakularny awans Chin z czwartego na drugie miejsce w tym rankingu, przy aż 4-krotnym wzroście swej potęgi ogólnej. Mają one w dodatku 3-krotną przewagę nad kolejnymi w rankin-

⁶ „Podstawowym pojęciem nauk społecznych jest władza, w tym samym sensie, w jakim energia jest podstawowym pojęciem fizyki” (Russell, 2001, s. 18).

⁷ „W najogólniejszym znaczeniu potęga jest zdolnością do czynienia, tworzenia lub niszczenia. [...] Potęgą na scenie międzynarodowej nazywam zdolność jakiejś jednostki politycznej do narzucenia swej woli innym jednostkom politycznym” (Aron, 1995, s. 69).

⁸ W realistycznych założeniach „bodźcem do działania są interesy rządzących oraz ich państw; potrzeby polityczne są wynikiem nieuregulowanej rywalizacji między państwami; kalkulacje oparte na owych potrzebach mogą wskazać politykę, która najlepiej będzie służyć interesom państwa; ostatecznym sprawdzianem danej polityki jest jej powodzenie; powodzenie oznacza zapewnienie przetrwania i wzmacnianie państwa” (Waltz, 2010, s. 120).

⁹ W rozumieniu autorów raportów *Potęga państw* ta potęga (moc) ogólna jest funkcją zdolności do działań zbiorowych w czasie, liczby ludności i powierzchni terytorium. Wyrażeniem umiejętności organizacyjno-produkcyjnych jest tu produkt krajowy brutto (PKB). Choć od kilkadziesiątu lat jest szeroko krytykowany, to jednak trudno go zastąpić innym zobiektywizowanym wskaźnikiem.

gu Indiami, które awansowały z miejsca dziewiątego (prawie 2-krotny wzrost potęgi). W tym czasie Japonia spadła z drugiego miejsca na czwarte, co także jest spektakularne (jej potęga ograniczyła się do nieco 50% stanu z 1992 r.). Na piątym miejscu znalazła się Brazylia, osiągając duży wzrost z miejsca dziesiątego (30% wzrost potęgi). Niemcy spadły z trzeciego miejsca na szóste (36% spadek). Na siódmym miejscu pozostała Rosja, przy niewielkim spadku potęgi. Francja zajęła ósme miejsce (spadek o niemal 30%). Wielka Brytania dziewiąte, przy zauważalnym spadku potęgi. Na dziesiątym miejscu uplasowała się Kanada, też przy niewielkim spadku potęgi. Polska odnotowała wzrost z dwudziestego siódmego na dwudzieste piąte miejsce (ponad 30%) (Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018, s. 39, 197).

W okresie 1992-2016 największe procentowe przyrosty potęgi ogólnej odnotowały rozwijające się państwa pozaeuropejskie. Zwraca uwagę spektakularny awans Chin i Wietnamu. O ogromnym sukcesie można też mówić w odniesieniu do Angoli, Nigerii i Sudanu. Bardzo dobre wyniki przypadły Kenii, Zjednoczonym Emiratom Arabskim, Iranowi, Egipcowi, Indiom. Na uwagę zasługuje też wzrost pozycji takich krajów, jak Bangladesz, Indonezja, Pakistan i Turcja. Wzrost pozycji Polski potraktować należy jako umiarkowany. Została wyprzedzona m. in. przez Rumunię, Słowenię, Czechy i Izrael. Z kolei do grupy największych przegranych w dystrybucji potęgi ogólnej zaliczyć należy Libię i Ukrainę. Są to jednak kraje dotknięte ostatnimi laty konfliktami zbrojnymi. Gdyby pominąć ich specyficzną sytuację bezpieczeństwa, to na czele tego rankingu należy wskazać: Japonię, Włochy, Niemcy, Grecję, Francję, Szwecję, Portugalię, Belgię, Danię, Austrię, Hiszpanię i Finlandię. W tym procentowym zestawieniu udziałów w ogólnej potędze świata wyraźny jest więc spadek pozycji wysokorozwiniętych państw europejskich. USA straciły w tym zestawieniu niecałe 5% (Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018, s. 60-64). Godny uwagi jest systematyczny wzrost wielu państw afrykańskich i azjatyckich. Oznacza to, że w po zimnowojennym świecie dochodzi do bardziej równomiernego rozłożenia sił pomiędzy najbardziej rozwiniętymi państwami Zachodu a krajami rozwijającymi się. Czyżby zmniejszył się już proces dotychczasowego pogłębiania różnic między „bogactwem” Północą i „biednym” Południem? Warto by było to szczegółowo przebadać w różnych tego kontekstach.

Rozkład sił w Unii Europejskiej (UE) na bazie potęgi ogólnej, pokazuje wyraźny trend spadkowy. Dotyczy to UE jako całości, jak również wszystkich jej państw członkowskich. Według danych z przytaczanych raportów: „Łączny udział państw tworzących UE w potędze ogólnej świata spadł z poziomu 20,00% w 1992 r. do 14,24% w 2016 r.” (Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018, s. 69). W 2016 r. największe udziały w potędze ogólnej UE miały Niemcy (18,59%), Francja (14,91%), Wielka Brytania (14,23%) i Włochy (11,34%). Polska znalazła się na 6. miejscu (4,21%) za Hiszpanią (8,70%). W analizowanym okresie najbardziej zyskały, zarówno w potędze ogólnej UE, jak i potęgi ogólnej świata: Polska, Rumunia, Irlandia, Czechy, Słowacja, Węgry, Bułgaria, Łotwa, Chorwacja, Luksemburg, Cypr i Malta. W grupie państw, które zwiększyły udział w potędze ogólnej UE, lecz straciły w potędze ogólnej świata znalazły się: Wielka Brytania, Holandia, Hiszpania, Finlandia, Austria, Belgia, Dania i Słowenia. Natomiast pośród państw unijnych, które straciły zarówno w potędze ogólnej UE, jak i potędze ogólnej świata znalazły

się: Włochy, Niemcy, Francja, Grecja, Szwecja i Portugalia (Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018, s. 69).

Bazując na typologii Banku Światowego, w 2016 r. ukształtował się następujący podział regionalny według miar potęgi ogólnej (Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018, s. 71):

- 1) region Wschodniej Azji i Pacyfiku (29,22% potęgi ogólnej świata i wzrost z miejsca 2. zajmowanego w 1992 r.);
- 2) region Europy i Azji Centralnej (22,65% i spadek z miejsca 1.);
- 3) region Północnej Ameryki (17,64% i utrzymanie miejsca 3.);
- 4) region Ameryki Łacińskiej i Karaibów (8,44% i utrzymanie miejsca 4.);
- 5) region Południowej Azji (6,07% i wzrost z miejsca 6.);
- 6) region Środkowo-Wschodniej i Północnej Afryki (5,20% i spadek z miejsca 5.);
- 7) region Afryki Subsaharyjskiej (4,21% i utrzymanie miejsca 7.).

Jako syntetyczne wyrażenie zdolności do działań zbiorowych określonej liczby ludności w czasie i przestrzeni, potęga ogólna zdaniem autorów przytaczanego raportu *Potęga państw*, zmienia się wolno. Odzwierciedla układ sił osiągnięty w długim procesie rozwoju historycznego. Nie można go łatwo zmienić w krótkim czasie. Wyjątkiem są gwałtowne zmiany międzynarodowego układu sił w następstwie wojen czy głęboko idących zmian systemowych, jak te z przełomu lat 80. i 90. XX wieku w Europie, kiedy w następstwie zmian ustrojowych w krajach środkowoeuropejskich upadły wschodnie struktury blokowe zimnowojennej konfrontacji „Wschód – Zachód”. Nawet i wówczas stosunkowo wcześniej rozpoznać można było przesłanki kryzysu socjalistycznego systemu władzy i gospodarki. Powyższy przykład daje sposobność na dokonanie jeszcze jednego istotnego spostrzeżenia. Otóż, po rozpadzie ZSRR w 1991 r. Federacja Rosyjska weszła w długi okres kryzysu społecznego, politycznego i gospodarczego. W jego wyniku osłabła jej moc, choć w znacznie mniejszym stopniu zmalał jej potencjał ekonomiczny czy wojskowy. Tak duże rozbieżności między potencjałem a mocą występują rzadko, najczęściej w wyniku dużych i gwałtownych zmian geopolitycznych. Jak to podkreślają autorzy raportów potęgo metrycznych *Potęga państw*: „Na co dzień wykorzystywana jest przede wszystkim moc. Moc jest tym, co realne, funkcjonujące, potencjał zaś tym, co możliwe. Konkurencyjny charakter środowiska międzynarodowego powoduje, że jednostki polityczne dążą do maksymalizacji swojej mocy” (Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018, s. 31). W związku z powyższym prognozowanie oparte na przytaczanych miarach potęgi może przynosić satysfakcjonujące informacje (szerzej: Sułek, 2011, s. 112-127; Sułek, 2001; Sułek, 2013). Oczywiście, jeśli będą uwzględniane w wystarczającym stopniu interesy państw oraz czynnik behawioralny.

Jak wynika z przedstawianych wyników badań potęgi ogólnej państw, okres po zimnowojenny cechuje się znaczącymi przesunięciami rozkładu sił na świecie. Różnorakie tezy o przesuwaniu się ośrodka siły z Zachodu na Wschód znajdują potwierdzenie. Te przesunięcia ośrodków siły są w głównej mierze rezultatem nierównomierności w rozwoju mocarstw. Nie jest jednak łatwym zadaniem dokonanie głęboko wnikliwej analizy badanej sytuacji międzynarodowej. Różne wskaźniki dostarczają różnych informacji, niekiedy zaskakujących, co wymaga nie tylko dobrej znajomości tych wskaźników, lecz także szerokiego kontekstu międzynarodowego i wiedzy o specyfice poszczególnych

państw. Interesujących danych dostarczają nam w przedmiotowych badaniach wskaźniki jakościowe, użyte przez autorów raportów *Potęga państw*. Biorąc pod uwagę poziom zorganizowania społeczeństwa w czasie i przestrzeni oraz zharmonizowanie czynników składających się na potęgę państwa (wskaźnik sprawności ogólnej) najwyżej uplasowały się Singapur, Japonia, USA, Niemcy, Wielka Brytania, Szwajcaria, Holandia i Korea Południowa, a więc kraje najwyżej rozwinięte. Stosunkowo odległe miejsca zajęły Szwecja, Kanada i Australia. Polska znalazła się na 32. miejscu, zaś Federacja Rosyjska dopiero na 53. miejscu. Sytuację tłumaczy w tym przypadku czynnik wielkości terytorium w stosunku do liczby ludności (Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018, s. 133-139, 199). Z kolei, rozpatrując wielkość czynników ekonomiczno-demograficznych przypadających na jednostkę czasu i przestrzeni (wskaźnik gęstości potęgi) nawet biedne, lecz ludne państwa osiągają wysoką pozycję. Dlatego na 2. miejscu, po USA, sytuują się Chiny, a następnie Japonia, Niemcy, Indie, Wielka Brytania i Francja. Federacja Rosyjska znalazła się na 20. miejscu, zaś Polska na 24. miejscu (Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018, s. 147-153, 200).

Według potęgi wojskowej (bazującej na wydatkach wojskowych, liczbie żołnierzy w służbie czynnej i powierzchni terytorium) istniał natomiast w całym analizowanym okresie system zdecydowanie jednobiegunowy (USA)¹⁰. W zestawieniu autorów raportów *Potęga państw*, na których bazuje w tym artykule autor, pominięto posiadanie broni jądrowej. Z pewnością nie ułatwia to pełnego oglądu sytuacji. Jeśli nawet ta broń miałaby mieć w dzisiejszych czasach jedynie funkcję odstrasżającą, to przecież nadal pozostaje istotnym czynnikiem wpływu politycznego na decyzje państw. Bez uwzględnienia broni jądrowej Rosja w tym rankingu przesunęła się z drugiej pozycji na trzecią (jej potęgę wojskową oszacowano na ponad 5-krotnie mniejszą niż USA). Na drugim miejscu znaleźli się Chiny. Na kolejnych miejscach uplasowały się Indie i Arabia Saudyjska, a dopiero po nich Japonia, Francja, Brazylia, Wielka Brytania, Korea Południowa, Niemcy i Iran. Co ciekawe (ze względu na niewielką liczbę ludności i terytorium), lecz nie budzące wątpliwości jeśli uwzględnimy specyfikę tego państwa, na dwudziestym czwartym miejscu znalazł się Izrael. Natomiast Polska spadła z dwudziestego szóstego miejsca na dwudzieste ósme (w 2015 była na pozycji 27.) przy niewielkim wzroście potęgi (Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018, s. 39-51, 198).

Interesujących informacji dostarcza porównanie potęgi ogólnej państw z ich potęgą wojskową. Można pod tym względem zestawić państwa w trzech grupach. Do pierwszej zaliczymy te, które posiadają podobną potęgę ogólną i wojskową. Są to m. in.: Korea Południowa, Uzbekistan, Norwegia, Australia, Egipt, Wielka Brytania i Polska. Do drugiej państwa mające wyraźnie większą potęgę ogólną niż wojskową, jak m. in.: Węgry, RPA, Argentyna, Japonia, Czechy, Hiszpania i Niemcy. Natomiast do trzeciej państwa o znacznie wyższej potędze wojskowej niż ogólnej. Są to w szczególności: Oman, Libia, Afganistan, Arabia Saudyjska, Izrael, Irak, Zjednoczone Emiraty Arabskie, Armenia i Algieria. Do silnie zmilitaryzowanych państw należą także Iran (17. miejsce), Federacja Rosyjska (19. miejsce) i USA (28. miejsce). Pozycja Polski przypadła na 52. miejscu na poziomie

¹⁰ „W 1992 r. USA miały prawie trzykrotną przewagę nad Rosją, a w 2016 r. ponad 2-krotną nad Chinami” (Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018, s. 198).

nieco wyższym od średniej światowej za Francją, a przed Wielką Brytanią (Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018, s. 40, 199). Wysoki poziom zmilitaryzowania państw trzeciej grupy stanowi istotną informację dla analiz politologicznych (systemu władzy) oraz międzynarodowych, m. in. w kwestiach bezpieczeństwa. Wśród parametrów wyliczania potęgi państw, stosunek potęgi wojskowej do potęgi ogólnej wyrażany jest wskaźnikiem militaryzacji. Może być on pomocny w dookreślaniu stanu mobilizacji i gotowości wojskowej. Sprawność w tym zakresie przekłada się na efektywne wykorzystywanie posiadanych potencjałów.

Z uwagi na efektywność wysiłków obronnych (wskaźnik sprawności wojskowej) na pierwszych miejscach znalazły się: Singapur, Izrael, USA, Zjednoczone Emiraty Arabskie, Korea Południowa, Wielka Brytania, Arabia Saudyjska, Francja i Japonia. Zaskakująca jest pod tym względem pozycja Chin – dopiero 26. miejsce, tuż przed Federacją Rosyjską i Polską (Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018, s. 140-146, 199-200). Wskaźnik sprawności wojskowej (obronnej) dookreśla poziom obronnego zorganizowania społeczeństwa, określonego głównie przez poziom rozwoju gospodarczego oraz stopień zharmonizowania czynników potęgi w czasie i przestrzeni. Z uwagi na tę kombinację zmiennych słabo zmilitaryzowana Japonia znajduje się w czołówce państw o największej sprawności wojskowej (13. miejsce).

Interesujących danych dostarcza też użyty przez autorów raportów wskaźnik gęstości potęgi wojskowej, jako miara możliwości obronnych państw, obrazujący wielkość oporu, jaki może zostać stawiany potencjalnemu agresorowi. Pokazać ma wielkość czynników ekonomiczno-demograficznych przypadających na jednostkę czasu i przestrzeni. W tym przypadku dowartościowany zostaje „czynnik ludzki” – ludność. Na dwóch pierwszych miejscach pozostają USA i Chiny, a w dalszej kolejności: Korea Południowa, Singapur, Wielka Brytania, Japonia, Indie, Francja, Izrael i Niemcy. Federacja Rosyjska znalazła się w tym zestawieniu na 15. miejscu, przed Iranem, Irakiem, Holandią i Brazylią. Polska zajęła 23. miejsce (Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018, s. 154-160, 200).

Biorąc pod uwagę charakter aspiracji polityczno-wojskowych państw, jako cechę jakościową w analizach międzynarodowego układu sił¹¹, można oszacować poziom tych aspiracji z uwzględnieniem sytuacji ich nadmiaru, niedoboru lub stanu neutralnego. Pod tym względem do państw o największych aspiracjach polityczno-wojskowych w 2016 r. zaliczono Arabię Saudyjską i USA. W mniejszej skali odniesiono to do Iranu, Pakistanu i Federacji Rosyjskiej. Zauważyć warto, że do krajów o dodatnich aspiracjach zaliczono także Polskę. Natomiast do państw o najmniejszych aspiracjach polityczno-wojskowych zaliczono Nigerię, Indonezję, Filipiny i Niemcy. Także Chiny uplasowały się w tym gronie. Neutralny charakter tych aspiracji wykazuje Francja (Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018, s. 161-167, 200-201). Z pewnością warto w tym kontekście byłoby dookreślić, czy to państwo zrezygnowało już z odgrywania większej roli w skali świata.

¹¹ Różnica pozycji wynikająca z potęgi wojskowej i potęgi ogólnej: „Jest to wielkość pochodna, wynikająca z różnicy pozycji, wyznaczonej przez czynniki ekonomiczno-wojskowe i czynniki demograficzno-wojskowe względem pozycji wyznaczonej przez czynniki ekonomiczne i demograficzne” (Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018, s. 161).

Natomiast według potęgi geopolitycznej (średnia arytmetyczna mocy ogólnej i wojskowej¹²) w 2016 r. ukształtował się jednoznacznie system dwubiegunowy (USA – Chiny) z zauważalną przewagą USA. „Następne cztery kraje (Indie, Rosja, Japonia i Brazylia) tworzą odrębną grupę państw, po której pojawiają się państwa o ponad dwukrotnie mniejszej potędze od Indii (Niemcy, Francja, Wielka Brytania oraz Arabia Saudyjska, która zamyka pierwszą dziesiątkę). Polska zajęła 26 pozycję” (s. 198; szerzej s. 40-51).

Z przedstawianych analiz potęgi metrycznych wynika, że USA pozostają wyraźnym liderem we wszystkich kategoriach potęgi: ogólnej, wojskowej i geopolitycznej. Na drugiej pozycji, także we wszystkich kategoriach potęgi znalazły się Chiny. Natomiast Rosja pozostała na tej samej pozycji pod względem potęgi ogólnej (miejsce 7.), choć obniżyła się jej pozycja pod względem potęgi wojskowej (spadek z 2. miejsca na 3.) i geopolitycznej (spadek z 2. miejsca na 4.). Straciły na pozycji m. in. Niemcy, Francja i Wielka Brytania. Zyskały wyraźnie Indie (3. miejsce w potędze ogólnej, 4. miejsce w wojskowej i 3. w geopolitycznej) (Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018, s. 51). W tym ujęciu geopolitycznym: „Państwa, które mają wyższą potęgę ogólną niż wojskową można określić jako aktorów, grających poniżej swej wagi; w przeciwnym wypadku – państwa posiadające potęgę wojskową wyższą niż ogólną – jako aktorów grających powyżej swej wagi” (Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018, s. 51).

W związku zarysowanym rozkładem sił w stosunkach międzynarodowych potwierdzać mogą się hipotezy, że stopniowo z układu wielobiegunowego wyłania się na świecie układ dwubiegunowy z USA i Chinami w zakresie ich potęgi ogólnej. W zakresie natomiast potęgi wojskowej przewaga USA pozostaje niekwestionowana. Z uwagi na brak w pełni rozwiniętej gospodarki rynkowej Chin dalszy wzrost gospodarczy tego państwa może już nie być tak dynamiczny, jak dotąd. Przywołując w tym kontekście opinie autorów raportów potęgi metrycznych w kontekście teorii cyklu siły¹³ – „niedługo powinny osiągnąć punkt nasycenia” (Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018, s. 201; szerzej: Sułek, 2014). Nie można wykluczyć takiego scenariusza, biorąc pod uwagę sytuację Japonii, która niezwykle dynamiczny wzrost aż do końca lat 80. XX w. ma już za sobą. Perspektywy dalszego rozwoju mają wciąż przed sobą Indie, choć nie można zakładać, że dokona się tam takie przyspieszenie gospodarcze, jak w ostatnich latach w Chinach. Federacja Rosyjska, której pozycja międzynarodowa jest oparta na sile militarnej oraz zasobach surowcowych, nadal pozostaje w niejasnym miejscu w globalnych stosunkach sił. Jej tendencje neoimperialne, zademonstrowane m. in. wobec Gruzji i Ukrainy, skłaniają do przyjęcia hipotezy, że podejmować będzie dalsze działania na rzecz zwiększania swej potęgi geopolitycznej. Biorąc pod uwagę stopniowo przybierający na sile nowy „wyścig zbrojeń”, a także symptomy nowej „zimnej wojny” wkraczamy już w sferę gry interesów. I właśnie badanie problematyki stosunków interesów pomiędzy państwami stanowić powinno niezbędne dopełnienie ilościowych badań stosunków sił.

¹² Przyjęta przez autorów raportów *Potęga państw* formuła oznacza, że nie można zbudować dużej pozycji geopolitycznej państwa bez znaczącego udziału czynnika wojskowego.

¹³ Teoria cyklu siły amerykańskiego profesora stosunków międzynarodowych Charles'a F. Dorana wskazuje na fazy w procesie przemian państwa: wzrostu, szczytu i spadku (szerzej: Doran, 1971, 1991, 2003).

Jakkolwiek często sceptycznie ocenia się wszelakie szacowania pozycji państw w stosunkach międzynarodowych, to jednak uznać trzeba znaczenie metod empirycznych w badaniach międzynarodowego układu sił. Na tzw. porządku dziennym są przecież rozmaite rankingi i ratingi państw¹⁴. Opierają się one na określaniu siły wybranych jednostek politycznych (głównie państw) w danym kontekście, a więc dookreślają ich pozycję międzynarodową. Na kalkulacjach stosunków sił opierają się różne interesy. Siła państw jest potencjałem dla realizacji ich interesów (włącznie z kierunkami i zasięgiem). Dobra znajomość stosunków sił daje więc wiedzę o układzie sił w jego określonych ramach tematycznych i przestrzennych. Wiedza ta pozwala na podejmowanie efektywnych działań politycznych czy gospodarczych. Jest istotną przesłanką właściwych ocen w zakresie bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego oraz wypracowywania skutecznych jego strategii. Te syntetyczne miary siły (potęgi) państw mogą mieć szerokie zastosowanie w analizach strategicznych w ramach takich przedsięwzięć, jak: modelowanie, symulacje i prognozowanie międzynarodowego układu sił, a także projektowanie strategii bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego oraz ocena sprawności państwa (Białoskórski, Kiczma, Sułek, 2018, s. 27). Ich ilościowy charakter pozwala na informatyczne przetwarzanie. Powinny jednak być uzupełniane metodami jakościowymi, m. in. eksperckimi. W podejmowanych próbach oceny stanu bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego warto korzystać zarówno z ilościowego, jak i jakościowego wariantu. Międzynarodowy układ sił jest trudnym obszarem badań, wymagającym rozwiązań systemowych, łączących właśnie różne możliwości.

Bibliografia:

- Aron, R. (1995). *Pokój i wojna między narodami (teoria)*. Warszawa: Centrum Adama Smitha.
- Baylis, J., Smith, S. (2001). *The Globalization of World Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Białoskórski, R., Kobryński, R., Sułek, M. (2017). *Potęga państw, 2017. Międzynarodowy układ sił w procesie zmian. Raport potęgi metryczny*. Warszawa: Instytut Stosunków Międzynarodowych Wydziału Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Białoskórski, R., Kiczma, Ł., Sułek, M. (2018). *Potęga państw, 2018. Międzynarodowy układ sił w procesie zmian. Raport potęgi metryczny*. Warszawa: Instytut Stosunków Międzynarodowych Wydziału Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Czaputowicz, J. (1998). *System czy nieład? Bezpieczeństwo europejskie u progu XXI wieku*. Warszawa: Centrum Stosunków międzynarodowych, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Doran, Ch. (1971). *The Politics of Assimilation: Hegemony and Its Aftermath*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

¹⁴ Jako ciekawy przykład w kontekście analizowanych zagadnień można przytoczyć ranking państw pod względem poziomu bezpieczeństwa narodowego opracowany przez Sekretariat Rady Bezpieczeństwa Narodowego Indii – National Security Index, ogłaszany w ramach *India's National Security Annual Review* (zob. Kumar, 2017).

- Doran, Ch. (1991). *Systems in Crisis. New Imperatives of High Politics at Century's End*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Doran, Ch. (2003). *Economics, Philosophy of History, and the «Single Dynamic» of Power Cycle Theory: Expectations, Competition, and Statecraft*. „International Political Science Review”, vol. 24, no. 1, s. 13-49. *Encyclopedia of Violence, Peace and Conflict*. (1999). San Diego: Academic Press, vol. 1.
- Krasner, S. (1983). *Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables*. W: S. Krasner (Ed.). *International Regimes* (s. 1-21). Ithaca: Cornell University Press.
- Kukułka, J. (1978). *Problemy teorii stosunków międzynarodowych*. Warszawa: PWN.
- Kukułka, J. (2000). *Teoria stosunków międzynarodowych*. Warszawa: Fundacja Studiów Międzynarodowych, Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kumar, S. (Ed.) (2017). *India's National Security Review, 2015-16*. New York: Routledge.
- May, R. (1972). *Power and Innocence*. New York: W.W. Norton.
- Mazur, M. (1976). *Cybernetyka i charakter*. Warszawa: PIW.
- Mearsheimer, J. J. (2004). *The United States and the World in the 21st Century. Graduation Adress 2004*. Chicago: The University of Chicago, June 11 and 12, 2004, <http://mearsheimer.chicago.edu>.
- Morgenthau, H. (2010). *Polityka między narodami. Walka o potęgę i pokój*. Przejrzał i uzupełnił K. W. Thompson. Warszawa: Difin.
- Pietraś, Z. J. (1990). *Koncepcje adaptacji politycznej*. W: Z. J. Pietraś, A. Dumała (Red.). *Mechanizmy adaptacji politycznej państwa* (s. 136-138). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Powermetric Research Network, <http://prnet.org.pl/pl/>.
- Rotfeld, A. D. (1990). *Europejski system bezpieczeństwa in statu nascendi*. Warszawa: PISM.
- Russell, B. (2001). *Władza. Nowa analiza społeczna*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Staćzyk, J. (1999). *Przeobrażenia międzynarodowego układu sił w Europie na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Analiza uwarunkowań i mechanizmów w kontekście bezpieczeństwa międzynarodowego*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Fundacja im. Friedricha Eberta.
- Staćzyk, J. (2004). *Kres „zimnej wojny”. Bezpieczeństwo europejskie w procesie zmiany międzynarodowego układu sił (na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w.)*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Stoessinger, J. G. (1969). *The Might of Nations. World Politics in Our Time*. New York: Random House.
- Sułek, M. (2001). *Podstawy potęgonomii i potęgometrii*. Kielce: WSEiA.
- Sułek, M. (2011). *Wielowymiarowy sposób szacowania podstawowych kategorii wojskowych państw*. „Zeszyty Naukowe AON”, nr 4 (85), s. 112-127.
- Sułek, M. (2013). *Potęga państw. Modele i zastosowania*. Warszawa: Wydawnictwo Rambler.
- Sułek, M. (2014). *USA, UE i Chiny – trzy bieguny w globalnym układzie sił*. „Rocznik Strategiczny” 2013/14, s. 331-347.
- Sułek, M. (2018). *Praxiology – A New Approach*. W: W. W. Gasparski (Ed.), *Praxiological Essays. Texts and Contexts* (s. 152-161). New York and London: Routledge.
- Sułek, M. (Red.). (2015). *POTĘGA 2015. Międzynarodowy układ sił w procesie zmian. Raport potęgo metryczny*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Geopolityczne.
- Tellis, A. J., Bially, J., Layne, Ch., McPherson, M., Sollinger, J. M. (2000). *Measuring National Power in the Postindustrial Age. Analysts Handbook*. Santa Monica, CA: RAND Corporation.
- Todd, E. (2003). *Schyłek imperium. Rozważania o rozkładzie systemu amerykańskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie DIALOG.
- Waltz, K. N. (2010). *Struktura teorii stosunków międzynarodowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.